

НИШ У ЗАПИСИМА СТРАНИХ ПУТНИЦА С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА

У раду се бавимо путописним белешкама страних ауторки које су почетком прошлог века боравиле у Нишу. Реч је о одломцима из путописа *The Heart of the Balkans*, Деметре Браун (Demetra Brown), из 1917. године и *Through the Lands of the Serb*, Мери Дарам (Mary Durham), из 1904. године. На основу бележака које су ауторке оставиле, мапираћемо оно што им је посебно било упечатљиво на југу Србије почетком века, и испитати на који начин су утиске обликовале и представиле у својим делима. Због природе самих текстова, као и чињенице да су их писале жене (путнице и књижевнице), наше истраживање ослања се на следеће упоришне тачке: виђење *другог* – које је двосмерно (начин на који путнице описују јужњачки (српски) менталитет, али и како Срби доживљавају странкиње, наравно, дато кроз утисак путница). Други крак истраживања иде у правцу жанровског дефинисања два записа, у којима и на плану фактографског, и на плану књижевног проналазимо извесне сродности. Најзад, рад је покушај реконструкције слике старог Ниша почетком прошлог века, виђене из женског угла и дате женским пером. Имајући све наведено у виду, јасно је да ће нам за истраживање тзв. путничке књижевности од значаја бити наратолошки и имаголошки приступ текстовима.

Кључне речи: Ниш, Србија, *другост*, путничка књижевност, *The Heart of the Balkans*, *Through the Lands of the Serb*

1. Драга моја Јелена, уместо увода и помало лично

Подстрек за бављење темом путница у Нишу³ дошао је од дугогодишњег проучавања прозе Јелене Димитријевић. Пре више од двадесет година, на позив Горана Максимовића, нашла сам се пред приређивачким изазовом путописне прозе ауторке која је у Нишу боравила у периоду од 1881. до 1898. године. Тада је објављено треће издање њеног текста *Писма*

³ На научном скупу *На путу – путописи и мемоари у српској књижевности и о Србији*, одржаном у Ваљеву 10. 9. 2024. године изложили смо концепт истраживања под називом *Путнице у Нишу на размеђи два века*, најављујући у њему компаративно тумачење путописне прозе Јелене Димитријевић, Деметре Браун и Мери Дарам, те приложени рад представља увод у шире истраживање.

из *Ниша о харемима*⁴ (Просвета, Ниш, 2003) заједно са приповетком „Ђул-Марикина приказња“, штампаном поново након више од једног века⁵. То је уједно била почетна тачка интензивног укључивања књижевнице у магистралне токове српске књижевности.⁶ Нишка средина је са великом пажњом пратила повратак Јелене Димитријевић на културну сцену Србије, па је убрзо после објављивања избора из њене прозе у Нишкој *Просвети*, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу организовала научни скуп *Јелена Димитријевић – живот и дело* (2004), а након две године објављен је и истоимени зборник. Одрас заинтересованости културне јавности огледа се и у штампању биографског романа *Моја драга Јелена*, Иванке Косанић (Зограф, Ниш, 2007). Наредних година низала су се поновљена издања из опуса Јелене Димитријевић, приређивани су преводи и текстови из рукописне заоставштине, као и критички радови о њеном делу; тако је до данас.⁷ Место списатељице у канону српске књижевности дефинитивно је потврђено уласком њених путописа у школске програме; одломак из књиге *Седам мора и три океана*, као обавезна лектира, обрађује се у седмом разреду основне школе.

Наше прво истраживање текстова Јелене Димитријевић бавило се сликом Ниша и Нишлијки. Управо је то место додира са делима којима ћемо се бавити у овом раду. Наиме, у *Писмима из Ниша о харемима* Димитријевић се, као припадница друге нације, бавила животом Туркиња, па нас је занимало како су светске путнице-странкиње (каква је била и српска књижевница), пролазећи кроз Ниш, виделе и разумеле јужњачки (српски) менталитет. Аналитичким приступом текстовима, природно, отварао се простор и за тумачење других слојева издвојених дела. Овај увод написан је с намером да уочи осамдесетогодишњице од смрти Јелене Димитријевић⁸ подсети на

⁴ Текст је писан и први пут објављен (1897) за време ауторкиног живота у Нишу.

⁵ Први пут приповетка је издата 1907. године.

⁶ Пионирски подухват начинила је Слободанка Пековић, која је након непуних сто година (1986) приредила друго издање *Писама из Ниша о харемима* (на подстицај Светлане Слапшак и Љиљане Ђурђић).

⁷ Издвајамо нека од поновљених издања: Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, двојезично издање, превели Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић (Лозница: Карпос, 2008); Јелена Димитријевић, *Нове*, колекција: Сопствена соба (Београд: Службени гласник, 2012); Јелена Димитријевић, „Ђул Марикина приказња“, *Прича, часопис за причу и приче о причама*, г. X, бр. 36 (2016): 140–193; Јелена Ј. Димитријевић, *Седам мора и три океана, путем око света* (Београд: Лагуна, 2016); Јелена Димитријевић, *Писма из Индије*, тројезично издање, превод на енглески Жељко В. Митић, превод на хинди Латика Хавда (Београд: А. Стјеља, 2017); Јелена Димитријевић, *Нови свет или У Америци годину дана* (Београд: Лагуна, 2019). Године 2020. први пут је, на основу рукописне заоставштине, објављена и друга књига путописа *Седам мора и три океана* (Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду; Народна библиотека Србије).

⁸ Преминула је у Београду крајем априла 1945. године.

њен значај за нишку, српску и, без претеривања, светску културну баштину; приметимо, пре свега са аспекта развоја и подстицања међукултуралне размене.

2. У пролазу – Американка и Енглескиња на југу Србије

Путописна проза у време о коме говоримо, дакле крајем 19. и почетком 20. века, у српској култури, друштву, литератури била је увелико присутан жанр, с тим што су путовања и прављење забележака с истих били резервисани, примарно, за мушки део популације. Улазак путописа у науку о књижевности ишао је нешто спорије од саме стваралачке праксе, те су и данас многа питања везана за путописне жанрове остала неразрешена. Како бисмо илустровали само део проблема (види: ЈОВАНОВИЋ 2023: 353, 354), наводимо пример теоријског размимоилажења у вези са једним од многобројних подручја: одређена група аутора заступа тезу о путопису као посебном жанру (нпр. Мери Бејн Кембел), други га виде као поджанровску категорију (тако га Пол Фасел тумачи као подврсту мемоара), док трећа линија прави дистинкцију између путничке књижевности и путописа, сматрајући прву категорију „колективним термином“ који обухвата све текстове (и фикционалне и нефикционалне) с тематиком путовања (BORM 2013: 607). На то се надовезују питања о хијерархији жанрова, преструктурирању, трансформацији, жанровској нестабилности. У настојању да бар донекле омеђимо сопствено истраживање путописа, цитираћемо (као базичну) дефиницију Јана Борма, према чијем је одређењу за путопис неопходно предузимање, у основи, фактографског путовања: „[B]ilo koji narativ obeležen nefikcionalnom dominantom, koji kazuje (gotovo uvek) u prvom licu o putovanju ili putovanjima, za koja čitalac pretpostavlja da su se zaista dogodila u [empirijskoj] stvarnosti, smatrajući ili pretpostavljajući da su autor, narator i glavni lik jedno, tj. da su identični“ (BORM 2013: 610). За истраживање одабраних текстова тзв. путничке књижевности (и о овој синтагми смо већ расправљали у горенаведеном раду) од значаја ће бити имаголошки приступ, с обзиром на то да је наша пажња сасвим „usmerena na proučavanje slike jedne nacije u književnosti druge i predstave o stranim zemljama u književnosti“ (АНМЕТАГИЋ 2018: 13). У одабраним текстовима ауторке отварају и расветљавају *другост* пре свега као припадање *другој* нацији и култури; као разлику (у ствари, више као раскол) између Европе и Балкана, Америке и Балкана, Балкана и Истока, Истока и Запада.

Три чињенице обједињују одабране путничке текстове о Нишу: писале су их жене, истовремено путописци и књижевнице, бавећи се питањем другости. Реч је о прози *The Heart of the Balkans* Деметре/Димитре⁹ Ваке Браун

⁹ Осим у раду Владимира Бошковића (2018: 155–168) име се транскрибује као Деметра. У раду ћемо доследно користити прву варијанту имајући у виду њено грчко порекло, иако се у

(Demetra Vaka Brown), објављеној 1917. године; и књизи *Кроз српске земље* (*Through the Lands of the Serb*) Мери Идит Дарам (Mary Edith Durham), која је издата 1904. године и представља прво путописно дело ауторке. Друга књига преведена је на српски језик 1997. године (ДАРАМ 1997). Без обзира на различито време објављивања поменутих дела, ваља рећи да су обе ауторке писале о Нишу истог времена: то је варош између 1900. и 1904. године. У записима о граду описују доминантно српску популацију, а тек понегде запазе нешто и о мањинском становништву (Турцима и Албанцима). Због свега наведеног, наше истраживање има три упоришне тачке: најпре, виђење *другог* – које је двосмерно (Американка и Енглескиња описују Србе, али и реакцију / доживљај српског становништва на појаву странкиња на трусном подручју Балкана). Нашу истраживачку пажњу привукло је и ближе жанровско дефинисање записа у којима проналазимо сазнајне, етичке и литерарне сродности. Компаративна анализа два текста неминовно ће реконструисати и детаље изгледа и живота старог Ниша тридесетак година након ослобођења од вишевековне турске окупације. Све наведено посебно је провокативно, јер је виђено женским оком, дочарано из женског угла и написано женским пером.¹⁰

Ко су ауторке које бораве у Нишу и пишу о њему почетком прошлог века? Деметра Вака Браун је америчка књижевница и новинарка грчког порекла; „Цариграђанка грчке народности“ (БОШКОВИЋ 2018: 157). Рођена је 1877. године на острву Принкипо, школовала се у Истамбулу, а емигрирала у САД 1895. Живела је у Њујорку држећи часове француског језика и пишући чланке за грчку дијаспору. Удајом за писца Кенета Брауна усавршава енглески и креће да развија књижевну каријеру. У својим романима често се бави темом одрастања; у њима су приметни аутобиографски наноси из времена детињства проведеног у Истамбулу. На Балкан ће се Деметра Вака Браун отиснути крајем 19. и почетком 20. века, а до 1917. године посетила је Србију, Црну Гору, Бугарску, Албанију, Грчку и о томе оставила девет записа у форми путописа, обједињених у књизи *The Heart of the Balkans*. Пето поглавље носи назив „Србија, неустрашива“ („Serbia, the Undaunted“, 1917: 110–145) и у оквиру њега налазе се записи о Нишу који запремају готово трећину текста (129–133. и 136–142)¹¹. Не зна се тачно време боравка

Америци, где је провела већину живота, њено име изговара као Димитра.

¹⁰ Описујући путнице почетком двадесетог века, у које је уврстио Јелену Димитријевић и Деметру Ваку Браун, Бошковић примећује: „Заједничко овим списатељицама је, јасно, да су припадале првом таласу феминизма, борећи се, свака према својим могућностима, за окончање мушке доминације над женама. Један од њихових најпречих начина за остварење тог циља био је директно освајање физичког простора: путовање. Жена која путује, пише, извештава, постаје културно-политички агенс чак и ако није у позицији да контролише дискурзивне поступке мушке књижевности које користи“ (2018: 159).

¹¹ Белешке о Нишу превео је и приредио Милан Ранђеловић (ВАКА 2014: 358–362), те ћемо се у анализи тих сегмената користити српским извором, а остале делове текста „Serbia, the

ауторке у овом граду, али се на основу неких података у самом тексту путописа може закључити да су то године око мајског преврата. (РАНЂЕЛОВИЋ 2014: 359)

Друга ауторка која почетком прошлог века пише о Нишу јесте Мери Идит Дарам –енглеска књижевница, путописац и сликарка. Рођена у Лондону, жена велике ерудиције (дипломирала је археологију, студирала сликарство, говорила пет језика (укључујући српски)); због лошег здравственог стања први пут је дошла на Балкан 1900. године и до краја живота била везана за њега. Контакт с овим простором остварује обилазећи најпре Србију, Црну Гору и Стару Србију. Србију представља описујући многе градове, попут Београда, Смедерева, Шапца, Ваљева, Уба, Обреновца, Ужица, Чачка, Крушевца, Ниша, Крагујевца, Пирота. Књига *Кроз српске земље* представља, по речима неких проучавалаца, једну од најцеловитијих студија које су у Великој Британији објављене о Србији до Првог светског рата, а можда и најбољу инострану књигу о Србима у том периоду (МИЛАНОВИЋ 1997: 281). Све касније написано из пера исте ауторке изразито негативно говори о Србима, а о промени става и узроцима нетрпељивости више се може наћи у текстовима историчара. (види: РАСТОВИЋ 2004) За нашу тему важан је први путопис који оставља белешку о Нишу¹², а који је једини настао као последица самоиницијативног истраживања, за разлику од свих каснијих и боравака и дела која је Дарам реализовала у спреси са британским Министарством спољних послова „као његов неофицијелни агент у одсуству званично овлашћених представника који своју стратегију према Балкану и предрасуде према његовим народима није лако мењао“ (РАСТОВИЋ 2004: 154).

Писана из женског угла, путописна белешка о Србији Деметре Ваке Браун („*Servia, the Undaunted*“) проводица запажање о менталитету и односу према женама. Путница, као главни лик, носи у себи утисак о појединим просторима и људима, те се открива управо кроз те односе. Прво што ауторка запажа јесте да су Срби много скромнији од Албанаца и Црногораца, а да је Србија иако још увек „далеко иза остатка Европе“, питомији Балкан, мало цивилизованији и хуманији. (ВАКА 1917: 110) Вака земљу у којој борави види као посебно гостољубиву – с тим у вези помиње боравак у српским кућама и приљезност српских домаћина. Од свих градова у путопису из Србије посебно је издвојен једино Ниш – у његовом опису доминирају три сегмента: горепоменуто гостољубивост, окренутост прошлости која у душама Срба живи пуним интензитетом, и један исечак из свакодневног живота

Undaunted“ преузимаћемо из оригинала (ВАКА 1917).

¹² Путопис *Кроз српске земље* састоји се из три дела: „Црна Гора и путовање до ње“, „О Србији (1902)“, „Црна Гора и Стара Србија (1903)“. Записи о Нишу налазе се у другом сегменту књиге, у 12. глави насловљеној именом града. Мери Дарам Ниш помиње и у књизи *Twenty Years of Balkan Tangle* (1920), али она неће бити предмет нашег рада.

који пресликава обичаје и нарави. Конкретна слика једног града претаче се у доживљај целе земље.

Као жена која се обрела у дубоко патријархалном свету, примећује да је он много другачији од патријархата црногорске средине у којој је, због свог изгледа, схватања и начина живота, доживела велику nelaгоду. Суочена са љубазношћу и разумевањем, бележи један од првих утисака: „Скоро сам заплакала од захвалности.“ (ВАКА 1917: 120) Када се после дугог пута увуче у миришљаву постељу, заспаће „с осећајем да [је] у земљи у којој жене нису биле цењене само због своје физичке издржљивости“. (ВАКА 1917: 120) Срби су, како примећује, народ који цени образовање: „Жене свих сталежа отворено су се, и без зависти, дивиле мојим малим интелектуалним достигнућима.“ (ВАКА 1917: 122) Путница у Српкињама проналази такође „нешто меко и нежно“; „Својим меланхоличним гласом певале би баладе из прошлости, а када бисмо могле да разговарамо, говориле су о чудима љубави и брака са осећањем које је страно просечној Албанки, Црногорки, Бугарки.“ (ВАКА 1917: 135) Оно што ауторку такође изненађује, разбијајући јој предрасуде, јесте другачији однос мушкараца према супротном полу: „Чинило се да су српски мушкарци били нежни према женама и да су се трудили да их што више заштите од напорног свакодневног рада.“ (ВАКА 1917: 124); „Остајали су витезови, а њихов однос према женама имао је део шарма из витешког доба.“ (ВАКА 1917: 122) Као путописац, она са јасним планом и унапред добро информисана обилази сваку од балканских земаља. Да је реч о освешћеној интелектуалки говори и чињеница да сасвим отворено преноси своје утиске и спремна је да се суочи са различитим предрасудама које су стизале о „заосталом Истоку“. Зато своју белешку о Србији завршава коментаром „моји утисци о Србима су можда погрешни“ (ВАКА 1917: 142), а они су за њу: пријатни, храбри, пожртвовани, гостољубиви, саосећајни, шармантни, скромни.

Ако искористимо у теорији постојећу поделу путописа на уметнички и научни (ПЕКОВИЋ 2001: 19)¹³, у забелешци Деметре Браун можемо пронаћи аргументацију која њен текст у великој мери, поред научног, чини и књижевним. У њему се одлично огледа уоквиравање путописа као књижевно-научне врсте. Ауторка се обилато служи документом: наводи податке из давне прошлости – од Стефана Немање, цара Лазара, Косовског боја, преко Тэле-куле до актуелне владарске гарнитуре на челу са Александром Обрено-

¹³ Александар Костадиновић даје сажет преглед и других „терминолошких парова“ који скрећу пажњу на кретање путописа од некњижевног до књижевног жанра: „књижевни и некњижевни путопис“ (ТОМПСОН 201: 3); „путописни текст с неком некњижевном сврхом и наменом“ и „књижевни путописни облик“ (МИЛИЈИЋ 1995: 11); „књижевни путопис“ и „путопис фељтон“ (ГВОЗДЕН 2012: 184). Притом примећује да је „ту границу [...] прилично тешко утврдити јер се читалац у оквиру путописног жанра суочава с низом постепених прелаза од несумњиво уметничких творевина до ванестетских феномена и артефаката“ (КОСТАДИНОВИЋ 2016: 32).

вићем; ту су и многобројни географски подаци. Међутим, начин обликовања често иде ка поетском, уз јасно изражену субјективност и емоционалност. На самом почетку записа о Србији описује нелагоду доживљену приликом боравка у Црној Гори, земљи која је жену ценила само по снази и способности да рађа. У тој средини притиска је велики психички терет, јер је њен „понос био позван да трпи“, да се пита „Шта је живот требало да извуче/ добије од мене?“ и да се осећа „као незнатни атом у поређењу са способним Црногоркама“ (ВАКА 1917: 110, 111). Домаћини, муж и жена, пред гошћом разговарају о њеној животној сврсисходности, која се огледа у способности да „даје јаке синове свом мужу“. На женино питање може ли то ова нејака, витка странкиња испунити, господар Никита одговара одмахивањем главе и закључком да су Грци изгубили значај управо због тога што жене мазе и школују равноправно с мушкарцима, додајући: „Па, каже ми госпођичин брат, без стида, да је она прочитала стотине књига и да може да забада свој мали радознали нос у многе стране језике“ (ВАКА 1917: 110). Цела ситуација тера нараторку на дубоку интроспекцију коју у тексту излаже низом дилема у вези са својим положајем и животном сврсисходношћу, што је у једном тренутку води ка песимистичком закључку о властитој недовољности/ништавности. Јак нанос ироније доноси преокрет у погледу на средину у којој се нашао; он лежи у одговору жене на домаћинову констатацију: „‘То зовем позитивном неделикатношћу’, закључује моја домаћица – моја домаћица, дворска дама која не зна да чита и пише, али је зато свом господару подарила пет снажних синова и још неколико кћери.“ (ВАКА 1917: 112) Утисак и став путнице неретко се крије иза иронијом обојених коментара. Некада је та иронија прекривена хуморном нотом. Када се у Нишу нађе на даћи, па окружена нарикачама и сама почиње да „тужи“, целу ситуацију вешто понтира: „Природно, запала сам у исто расположење као нарикаче и молила се са њима, после чега жене [преминулом – М. Р.] рекоше да је младо девојче из грчких земаља са њима и да се моли за покој његове душе“ (ВАКА 2014: 361). Прикривену, благу критику остацима паганских обичаја странкиња појачава сликом богате софре на гробљу: „Церемонија је трајала око пола сата; када се завршила сви обрисаше очи и почеше да спремају софру“ (ВАКА 2014: 361). Намештена озбиљност, тужење, у контрасту су са живом атмосфером која влада на „погребној гозби“, где се прича о догодовштинама из живота покојника, а све на танкој граници да се распрши смехом спутаваним једино „због најстржијих манира“. Путница не преноси документ прочишћен од утисака и описа атмосфере које представљени догађај носи. Она постаје један од ликова своје приче, који се постепено обликује поступком индиректне карактеризације. Причама утканим у путописни наратив постиже се већа уверљивост изведених закључака, као и већи степен урањања, те скупа носе романескни / новелистички потенцијал. Цео обичај даћа дат је кроз опис догађаја који у себи садржи антиципацију „Трећег дана мог

боравка приметила сам велико спремање“, позивајући тиме читаоца да се заинтерсује шта стоји иза најаве, а по моделу обликовања заплета у књижевним наративима. Потом следи приповедана перцепција као увертира призору на гробљу: „Сутрадан је био пријатан, леп летњи дан, са свим одликама касног јуна“ (ВАКА 2014: 361). Лепота и топлота дана контрастира сензацијама које изазива хронотоп гробља, па се поново активирају оквири књижевно уређеног текста. Сликовност израза остварује се и пажљиво бираним поређењима, као и употребом паралелизама који намећу специфичан ритам наративу – све то заједно целом тексту придодaje поетски тон. Подстакнута Ћеле-кулом, путница изражава рефлексију о многобројним споменицима у Србији подигнутим њеним браниоцима, додајући да су ти споменици „једноставни, као што је сама природа Србина“ (ВАКА 2014: 360), а да због њих „цела Србија одаје утисак великог Термопила“ (ВАКА 1917: 116). Опијена српском прошлoшћу, на другом месту Косовску битку Вака Браун пореди са великим грчким ратовима, па ће рећи да је „славна, као и свака битка античке Грчке“ (ВАКА 1917: 116). Поред пиктуралности поређења која пажљиво транспонују утисак путнице, преносећи га и на рецепијента, на доживљај читаоца утиче и пулсирање реченице изазвано паралелизмима. Када стиже у прво место у Србији на преноћиште, путница се интересује

‘Колико је *велико* ово место’ питала сам.

‘**Не** баш *велико*.’ Он тужно одмахни главом. ‘У Србији **ништа није велико** – чак **ни** Београд или Ниш.’“ (ВАКА 1917: 115, подв. Ј. Ј.)

Упоређујући Србију са Фиренцом, нараторка записује: „Док је у Фиренци прошлост само позадина, у Србији она доминира садашњoшћу: *душе* мртвих управљају *душама* живих.“ (ВАКА 1917: 116, подв. Ј. Ј.)

Стварање поетских слика захваљујући стилској брижљивости, још једна је компонента која путописну белешку Деметре Ваке Браун приближава књижевном тексту.

За разлику од прве странкиње, која путује у друштву брата, Мери Идит Дарам у Ниш стиже сама, и то је очигледно део ексцентричне природе¹⁴, јер како у путописној белешци о Нишу наводи њен саговорник: „Ми смо балканска земља, а цео свет мисли да су балканске земље опасне.“ (ДАРАМ 2014: 366) Она не пише директно о односу који су домаћини имали према њој, али се из наведених ситуација може ишчитати наклоност према госту. Чиновник који јој се обраћа приликом посете вашару, великодушно јој нуди сваку врсту помоћи¹⁵; када обилази Ћеле-кулу „један љубазан, млади официр, који се осећао на фенол из оближње Војне болнице, уведе ме у капелу, двоумећи се на ком језику натпис да ми покаже“ (ДАРАМ 2014: 369). Понета атмосфером која влада на пијаци, закључиће: „добрoдушност и пријатељ-

¹⁴ О томе су писали њени савременици. (РАСТОВИЋ 2004: 129, 130)

¹⁵ „Ако Вам могу помоћи на било који начин, молим Вас да ми кажете.“ (ДАРАМ 2014: 366, 367)

ско понашање владало је свуда“.

Нишлијке, виђено њеним очима, воле да се дотерују, а назнаку о мушко – женским односима путница даје посредно, кроз слику кола на вашару: „Појави се гајдаш и сместа започе необично монотону свирку за ‘коло’; мушкарци и жене ухватише се у дуги ред, држећи једни друге за појасеве, на руку удаљености, и уско су вијугали унутра и вани, укруг и укруг окружени загушљивом гомилом посматрача.“ (ДАРАМ 2014: 367) Ако тој слици додамо призор из путописа Деметре Браун видећемо да оба описа откривају нешто другачији свет од очекиваног – крутог, жени ненаклоњеног патријархата; зато такви детаљи не промичу пажњи обе путнице. Деметра Вака Браун наводи: „Жене су биле обучене у хаљине ведрих боја, са раскошним грубим појасевима, које су мушкарци држали приликом игре. Било је то коло, њихов омиљени плес; оформили су круг, мушкарци су кокетирали са женама и тај однос био је сасвим другачији од оног који су Албанци, Црногорци, Бугари имали према својим женама. Он је овде више латински него балкански“ (ВАКА 1917: 134).

Паралелним читањем два путничка записа о Нишу, лако се уочава да су ауторке заинтригиране готово истим стварима; централно место заузима опис Тэле-куле, потом обичај даћа, вашар, српско коло и гастрономско искуство. Дескрипција споменика и представљање херојског чина Стевана Синђелића дато је готово истим сликама, уз коришћење идентичних података, чак подударних реченичних конструкција. Посебно је то карактеристично за делове текста који описују настанак Тэле-куле након Чегарске битке. Иако је хронологија изношења детаља у целом сегменту о Синђелићу иста, у путописној белешци Едит Дарам она је нешто прецизније и сликовитије дата. Упоредимо само кратке изводе из оригиналних записа:

„[...] Sindjelich seeing all was lost, *fired his pistol into the powder magazine and blew up* self, friend, foe, and the whole place in one red ruin.“ (ДАРАМ 1904, подв. J. J.)¹⁶

„[...] Sindgelick *fired his pistol into the powder magazine and blew up* what remained of the Servians, together with a great number of Turks.“ (ВАКА 1917: 131, подв. J. J.)

И део у вези са даћом у оба текста садржи готово исто наративно језгро. Вака Браун је позвана да присуствује помену, а Мери Дарам је решила да прати поворку која одлази на гробље. И једна и друга примећују просјак на огради, посебно скрећу пажњу на нарицање над гробом, потом на богату софру и на крају на дељење преостале хране и пића сиромасима који су чекали на капији. Занимљиво је да се поједини призори и у детаљима преклапају.

Американка примећује:

„На гробљу су, над гробом преминулог, свеће биле постављене у ре-

¹⁶ https://www.gutenberg.org/files/41499/41499-h/41499-h.htm#CHAPTER_XII [4. 10. 2024.].

дове и упаљене, а чаршави и цвеће су били прострети и постављени свуда. [...] Свеће су скоро изгореле. Тамјан је преплавио место својим мирисом.“ (ВАКА 2014: 362)

Опис Енглескиње, иако у детаљима исти, знатно је опсежнији и сугес- тивнији у сликању призора:

„Упалиле су мале воштане свеће забодене у гроб и напуниле малу земљану посуду тамјаном, који су исто запалиле. [...] Био је тмуран дан; гримизним ружама су посвуд отпадале латице, свеће су сјајиле као свици у трави, а слабашни плави дим се извијао из кадионице. Ваздух је био тежак од измешаног мириса увенулих ружа и тамјана, било је ту и певања и молит- ве, а тихи гласови дугих нарицања дизали су се и спуштали, јато голубова и сивоглавих врана пролетело би изнад и сместило се на споменике у близи- ни, похлепно чекајући да покупе остатке даће. Била је то чудно упечатљива сцена.“ (ДАРМ 2014: 372)

Када се сагледа целина два описа даће, примећује се да је код Де- метре Ваке Браун он дат уз нанос карневалског које укључује присуство обнављајуће животне силе, јасно видљиве у суспрегнутом смеху младих. Слика је уоквирена, с једне стране, ведрином и топлином дана, а са друге, постојаном виталистичком енергијом. Сасвим је другачије у тексту Мери Дарм: приповедана перцепција открива дан тмуран, ваздух тежак; одјекују тужбалички тонови, а над главама круже голубови и сивоглаве вроне – „упе- чатљива сцена“ потврђује тежину умирања и нестајања. Имајући у виду да се ради о путописним белешкама, потребно је скренути пажњу да су на „ух- ваћене“ детаље и доживљај амбијента могле утицати и различите временске прилике.

У издвојеним путописним текстовима посебно су занимљиве гастро- номске одреднице које оваплоћују призоре старог Ниша са посве необич- ним уличним продавцима хране (*the street vendors*) / путујућим угоститељи- ма (*wandering caterers*)¹⁷. О њима обе ауторке пишу са дозом хумора који на махове открива ироничну ноту. Ради се о угоститељима који јела нуде шетајући улицом – носећи и јело и прибор са собом.¹⁸ У то време, откри-

¹⁷ Овако је у преводу Милана Ранђеловића (ДАРМ 2014: 370). У издању српске верзије књиге *Кроз српске земље* стоји „покретни угоститељи“ (ДАРМ 1997: 140). Као могући превод предлажемо синтагму „лутајући угоститељи“.

¹⁸ „У [време ручка], различити продавци излазе вани и, на сав глас, рекламирају своје јестиво. Један продаје супу, други рибу, трећи месо, опет неки други незаобилазно пециво. Тако човек може да нађе вечеру од четири феноменално скуван[а] јела, уз трошак од десет до петнаест центи. Ови продавци не снабдевају само храном већ, ако се потражи, и тањирима, виљушкама и ножевима [...]“ (ВАКА 2014: 362); „Али најчуднији од њих је продавац печеног меса. Он се појављује увече са великим плеханим котлом окаченим око свог врата, у коме је смајлирана, гвоздена чинија за супу. Такав се облак паре заковитла кад он подигне поклопац да помислим како мора да има грејач у котлу, међутим, он га носи близу свог стомака и не изгледа претерано врео. Цепови на његовој белој кецељи пуни су не баш чистих тањира, а позамашан свежањ ножева и виљушка штрчи са ивице котла. Муштерије узму тањир

вамо, Ниш није имао хотелске ресторане, што код путница пристиглих са Запада изазива чуђење. „Али вечерати вани не значи отићи у ресторан; у ствари, сумњам да су у то време српске породице уопште и одлазиле у хотел да вечерају, а и не сећам се¹⁹ да сам виђала икакве ресторане. Вечерати вани значило је купити храну од уличних продаваца.“ (ВАКА 2014: 362) „Ниш се жестоко труди да буде Запад, али [...]. Чак и хотел има толико особености да се усамљени путник са Запада веома забавља док их посматра. Као и остали хотели, он нуди кревете и пића и храну, с тим што ово последње долази слободно и са улице, а и чини се да у хотелу не маре много од кога купујете.“ (ДАРМ 2014: 370) Без обзира на то што има неких негативних коментара на нишку гастрономску понуду, пре свега на део који се тиче њеног изгледа и послуживања (код продавца кобасица „роба изгледа подједнако непривлачно“, а тањири су „не баш чисти“), путнице хвале јужњачку/српску храну и „куванију“ – оне су „у глобалу врло добре“ (ДАРМ 2014: 370), а домаће вино је „далеко боље од рајнског или италијанског“ (ВАКА 2014: 360).

Обе ауторке свој текст боје благом иронијом усмереном и ка њима неразумљивим поступцима домаћина. Нашавши се у пијачном метежу, Мери Дарам описује више хуморним тоном спонтаност, али и наметљивост продавца: „нудили су ми прасиће и биволе без имало представе о потешкоћама које бих имала при покушају да их допремим кући“ (ДАРМ 2014: 366). Хедонизам и наклоност ка разоноди код Нишлија се види кад након метежа на вашару и инцидента изазваног узнемираним пропињањем коња, игра и свирка само на тренутак бивају прекинути. Нараторка коментарише с призвуком подсмеха: „Ништа Србина неће спречити да игра коло.“ (ДАРМ 2014: 368) Исцртавајући гастрономску мапу Југа, путница ће приметити да Срби јако воле пециво²⁰, па поново свој коментар боји јетким хумором: „Срби се ретко кад уморе од једења кифли, а једу их по цели дан“ (ДАРМ 2014: 370). У поређењу са благом, од предрасуда ослобођеном иронијом, која се може ишитати у тексту Деметре Ваке Браун, јасно је да Мери Дарам у односу на народ који описује заузима позицију цивилизацијске надмоћи, недовољно спремна да разуме како су историјске околности утицале на развој града у коме се обрела. Без обзира на то, у њеном првом запису о Нишу ипак преовлађују драгоцене запажања и утисци који, и кад су критички постављени, немају карактер одбацивања/неприхватања другости.

и очисте га својим марамицама, салветама или другим стоним тканинама, а онда одаберу комадиће из котла, па када заврше са тим [обедом – М. Р.], продавац печеног меса се врати до њих и покупи тањир, нож и виљушку.“ (ДАРМ 2014: 370)

¹⁹ Наша корекција превода. Код Ранђеловића: „нисам се ни сећала“.

²⁰ То не промиче ни пажњи америчке путнице, што је видљиво у узгредном коментару „незаобилазно пециво“ (ВАКА 2014: 362, подв. Ј. Ј.).

У компаративном сагледавању два текста страних путница формира се врло слична представа о Нишу и Србима с почетка 20. века, разбијајући многе стереотипне представе Запада о „непријатељском и заосталом“ Истоку. Када се овој слици дода опис нишких харема у тек ослобођеном граду дат из угла српске интелектуалке Јелене Димитријевић, слика Југа на размеђи два века постаје много јаснија и одлична је подлога да се проговори о томе шта је Ниш и ко су његови становници данас.

Цитирана литература

- БОШКОВИЋ, Владимир. „Јелена Димитријевић у контексту: ране феминистичке и путописци југоисточне Европе“. *Читате ли Јелену Димитријевић*. (ур. Б. Дојчиновић, Ј. Милинковић) Београд: Филолошки факултет, 2018: стр. 155–168.
- ЈОВАНОВИЋ, Јелена. „Слике у Скицама за пловидбу Николе Поповића“. *Научни састанак слависта у Вукове дане 52/2* (2023). Београд: Филолошки факултет, Међународни славистички центар: стр. 353–363,
<https://doi.org/10.18485/msc.2023.52.2.ch36>
- КОСТАДИНОВИЋ, Александар М. *Слика страног света у српском путопису XIX века*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Нишу, 2016. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/55474/Disertacija6430.pdf> [15. 9. 2024.]
- МИЛАНОВИЋ, Вујадин. „Мери Е. Дарам и њено дјело. Поговор“. У: Дарам, Мери Е. *Кроз српске земље*. Београд: Српска Европа, 1997: стр. 281–338.
- ПЕКОВИЋ, Слободанка. „Путопис – условљеност жанра“. *Књига о путопису*, зборник радова (ур. Слободанка Пековић). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001: стр. 11–26.
- РАНЂЕЛОВИЋ, Милан. *Записи о Нишу (1877–1914); одломци из писама, дневника, путописа и мемоара*. Београд: Тендура Менаџмент, 2014.
- РАСТОВИЋ, Александар. „Мери Дарам о Србима“. *Историјски часопис*, књ. LI (2004): стр. 129–155
- АНМЕТАГИЋ, Jasmina. „Теоријско-metodoloшке претпоставке имагологије и њено преобликовање“. *Баштина*, Приштина – Лепосавић, св. 44, 2018: 13–24.
- BORM, Jan. „Određivanje puta: O putopisu, putničkoj književnosti i terminologiji“. *Philologia Mediana* 5 (2013): str. 607–621.

Извори

- ВАКА, Деметра. „Балканско срце“ [одломак]. *Записи о Нишу (1877–1914)*;

одломци из писама, дневника, путописа и мемоара (прир. и прев. Милан Ранђеловић). Београд: Тендуρο Менаџмент, 2014, стр. 359–364.

ДАРАМ, Мери. „Кроз српске земље“. *Записи о Нишу (1877–1914)*; одломци из писама, дневника, путописа и мемоара (прир. и прев. Милан Ранђеловић). Београд: Тендуρο Менаџмент, 2014, стр. 365–372.

ВАКА, Brown. „Servia, the Undaunted“. *The Hart of the Balkans*. Boston/New York: Houghton Mifflin Company, 1917: 110–145.

DARAM, Mary. “Nish“. *Through the Land of the Serb*. https://www.gutenberg.org/files/41499/41499-h/41499-h.htm#CHAPTER_XII [4. 10. 2024.]

Jelena V. Jovanović

NIŠ IN THE RECORDS OF FOREIGN FEMALE TRAVELLERS AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

This paper explores the travelogues made by foreign female authors who visited Niš at the beginning of the last century. The studied excerpts include the travelogues *The Heart of the Balkans* by Demetra Brown (from 1917) and *Through the Lands of the Serb* by Mary Durham (from 1904). Within this wealth of material, we primarily selected the segments of everyday life in Southern Serbia at the beginning of the 20th century and interpreted the way in which the authors envisioned and presented them in their works. Due to the nature of the texts and the fact that they were written by women who were literary authors, our analysis is twofold. One aspect is seeing the *otherness*, which is two-directional: the way in which the travelers described the Serbian (southern) mentality, but also how Niš (as a city in Serbia) saw the foreign women, again through the impression of the travelers themselves). The second branch of the analysis went into the direction of a more precise genre definition of these two texts, as their similarities were also distinct in literary sense. Special attention in this segment was focused on the travelogue by Demetra Brown, where both scientific and literary peculiarities were observed. Finally, this text also represents an attempt of reconstructing the image of “Old Niš” at the beginning of the 20th century, observed from a woman’s viewpoint and written in a woman’s pen.

Keywords: Niš, Serbia, *otherness*, travelogues, *The Heart of the Balkans*, *Through the Lands of the Serb*.

